

K metodologii zjišťování podmínek práce učitele¹

The methodology of teacher working conditions survey

Petr Urbánek, Markéta Votočková, Jana Wernerová

Abstrakt: Příspěvek je jedním z kolektivních výstupů Studentské grantové soutěže (SGS) na učitelské fakultě (FP TU v Liberci) a zabývá se problematikou metodologických možností pedeutologického výzkumu podmínek práce učitele. V příspěvku jsou popsány a analyzovány vybrané metody šetření, pomocí kterých autoři provedli terénní výzkum mezi učiteli základní školy, který byl zaměřen na problematiku podmínek práce i motivační faktory v učitelství. Na základě zkušeností s výsledky tohoto výzkumu je z použitých metod analyzována v současnosti méně využívaná metoda profesiografie, její metodologické přednosti a rizika.

Klíčová slova: Studentská grantová soutěž, teorie učitelské profese, metodologie výzkumu učitele, rozhovor, profesiografie, podmínky práce učitele.

Abstract: The contribution is one of the collective outcomes of Student Grant Competition (SGC) at Faculty of Pedagogy (FP TU in Liberec), and deals with issue of methodological possibilities of pedeutologic research of teacher working conditions. In the contribution the chosen methods of survey are described and analysed, with which the authors have conducted a field research among elementary school teachers, which has been aimed at the issues of working conditions as well as at the motivational factors in teaching. Based on experience with the results of this research, currently less used method from all applied methods – profesiography - is analyzed, its methodological advantages and risks.

Keywords: Student Grant Competition, theory of teaching profession, methodology of research of a teacher, interview, profesiography, working conditions of teachers.

1 Podmínky práce učitele a pracovní zátěž

Současná etapa vývoje společnosti je charakteristická svou dynamikou, rychlými změnami a relativní decizní nestabilitou. Tato skutečnost zasahuje ztatelně také do oblasti výchovy a vzdělávání, resp. do fungování školních institucí a přirozeně také do života jejich aktérů – žáků, vedení škol a také učitelů.

Učitel je rozhodujícím činitelem v edukačním procesu, kvalita jeho práce závisí mj. na vytváření optimálních podmínek k jeho výkonu. Podmínky práce učitele lze vymezit jako soubor společností daných a školní institucí vytvářených předpokladů k výkonu a realizaci profesních aktivit. Vytvářené podmínky je možno rozdělit do dvou základních skupin.²

Jednak jde o vnější podmínky, které jsou dány celospolečenskými faktory, legislativními normami, vyššími decizními zásahy, aj. a ovlivňují např. prestiž povolání, možnosti

¹ Tento výzkum vznikl za podpory interního grantu FP TUL v rámci projektu „Podmínky práce učitele v současné etapě vývoje společnosti“ s registračním číslem SGS-FP-TUL č. 5855/2011. Označení „učitel“ chápeme v celém textu genderově neutrálně. Zahrnuje jak učitelky (ženy), tak učitele (muže).

² Volně podle Průcha (2009, s. 403).

kariérního postupu, mzdu, aj. Druhou skupinou jsou vnitřní podmínky práce učitele, souvisejí s řízením a organizací vzdělávání na konkrétní škole. Lze mezi ně zařadit počet žáků ve třídách, materiální vybavenost školy, kvalifikovanost učitelského sboru, kvalitu žáků aj.

Učitelství představuje svou povahou specifickou a náročnou profesi. Zahrnuje široký záběr profesních činností učitele, které obsahují kromě výukové činnosti i řadu dalších aktivit. Pracovní zátěží učitele chápeme komplex specifických činitelů, zejména souhrn psychických, fyzických, sociálních, časových a dalších nároků a požadavků kladených na učitele v procesu výkonu povolání nebo v souvislosti s ním (Průcha, 2009, s. 402). Náročnost učitelské profese je vnímána veřejností značně rozporuplně.

Téma podmínek práce učitele je výzkumně problematické. A to nejen proto, že je zkoumána citlivá stránka učitelské práce, dílem vždy subjektivně vnímána a ve své podstatě dynamická, ale také metodologicky komplikovaná. Podmínky práce učitele lze zjišťovat různými výzkumnými metodami. Dotazováním se zabývala např. Zimová (1997), Šimoník (1994), Paulík (1999) aj. Rozhovor využili např. Dvořák et al. (2010), Gavora (2001). Profesiografii uplatnili např. Blížkovský et al. (2000), Kurelová (1997), Landert (1999), Urbánek (1999). Pozorování provedli Dvořák et al. (2010) aj., obsahovou analýzu Blížkovský et al. (2000) atd.

2 Cíl, použitá metodika

Naše šetření, které zjišťuje podmínky práce učitele, se opírá o smíšený výzkum s akcentem na kvalitativní procedury (viz obr. 1). Cílem prezentovaného výstupu je popsat, analyzovat a zhodnotit metodologické možnosti a rizika uplatněných metod výzkumu podmínek práce učitele.

Využity byly tyto dvě metody: 1. Profesiografický časový snímek, resp. autosnímkování profesních aktivit učitelů ZŠ (n = 19); 2. polostrukturovaný hloubkový rozhovor (n = 16).

Uplatněn byl používaný rastr profesiografických šetření (Blížkovský et al., 2000; Kurelová, 1997; Urbánek 1999). Pro toto šetření jsme zkonstruovali strukturu hloubkových rozhovorů, které byly přirozeně tematizovány směrem k podmínkám práce učitelů.

Výzkumný soubor představovali náhodně vybraní učitelé 1. a 2. stupně ZŠ. Šetření proběhlo na jaře 2011 (duben až červen).

Profesiografie je výzkumný přístup (např. v sociologii, psychologii práce, pedeutologii aj.), jehož hlavním cílem je získat systematický popis všech časových, obsahových, strukturálních aj. nároků (profesiogram), které klade konkrétní povolání na pracovníka. Profesiografie učitele je popis a analýza činností, které učitelé vykonávají jak ve škole, tak mimo ni v rámci své profese. Průcha, Walterová a Mareš (2009, s. 222) uvádí toto vymezení profesiografie učitele: Popis a analýza činností, které učitelé vykonávají jak ve škole, tak mimo ni v rámci své profese.

Hloubkový polostrukturovaný rozhovor je nepřímou výzkumnou metodou a slouží ke zjišťování respondentem prezentovaných názorů, postojů či záměrů. Zjišťujeme jím také pojetí, chápání nebo vnímání určitého jevu či situace. Rozhovor se využívá zejména v kvalitativním výzkumu, kde je nejčastěji používanou metodou, nebo dále také u smíšených výzkumných přístupů. Jde tedy o „nestandardizované dotazování jednoho účastníka výzkumu zpravidla jedním badatelem pomocí několika otevřených otázek“ (Švaříček, Šed'ová et al., 2007, s. 159).

Jádrem analytické práce bylo kódování. Proces kódování začíná označováním jednotlivých datových segmentů symbolem, kódem, který se určitým způsobem vztahuje k výzkumnému

cíli (Skutil et al., 2011, s. 218). Následně jsou jednotlivé koncepty řazeny do tříd souvisejících jevů (kategorizace) a v podobě proměnných uspořádávány do základů nově vznikajícího příběhu nebo teorie.

3 Identifikované metodologické problémy výzkumu

1.1 Časový snímek – profesiografie

Cílem profesiografie bylo zjistit čas a strukturu profesních aktivit,³ které učitel realizuje v průběhu jednoho „typického týdne“. Vybraný týden (od pondělí do neděle) nesměl být z pohledu učitelových činností jakkoliv mimořádný, nýbrž zcela standardní. Učitel si každý den záměrně zaznamenával rozsah jednotlivých profesních aktivit (s přesností na 5 minut). Sledovány tak byly veškeré profesní aktivity v průběhu každého dne na pracovišti i mimo něj. Častý kontakt s učitelem umožňoval výzkumníkovi provést interpretační záznam dat do tabulek. Byla vypracována stručná výzkumná zpráva zaměřená na způsob, možnosti a specifika administrace a na problémy s šetřením spojené.

Výzkumníci při realizaci časového snímku spatřovali některá metodologická rizika. Ta se vzhledem k obecně citlivému tématu nejsilněji dotýkala ochoty učitelů ke spolupráci na šetření a dále nebylo jednoduché nalézt tzv. „typický týden“ bez mimořádných aktivit učitele. Profesiografické šetření je také ze své podstaty značně náročné na čas výzkumníka i učitele, obtížné bylo harmonizovat vzájemné konzultace. Také proto byla akceptována kombinace s dílčím autosnímkováním, přičemž záznamy od učitelů nebyly vždy zcela sourodé. Zcela bez problémů nebyla ani kategorizace činností, uvědomujeme si však, že zde nejde o zásadní problém, který by šetření znehodnotil.

1.2 Hlubkový polostrukturovaný rozhovor

Smyslem provedených rozhovorů bylo zjistit, jak na výzkumu participující učitelé vnímají své vlastní podmínky práce, jejich dynamiku; jak prožívají současnou proměnu školy ve vztahu k vlastní učitelské práci a jak se vyrovnávají s profesními obtížemi a nároky.

Rozhovory se odvíjely v rozmezí 30–60 minut, snahou bylo, aby byly realizovány s těmi učiteli, se kterými byla prováděna profesiografie. Vytvořen byl scénář základních okruhů interview,⁴ audionahrávky rozhovorů byly přepsány do textové podoby a text poté kódován.

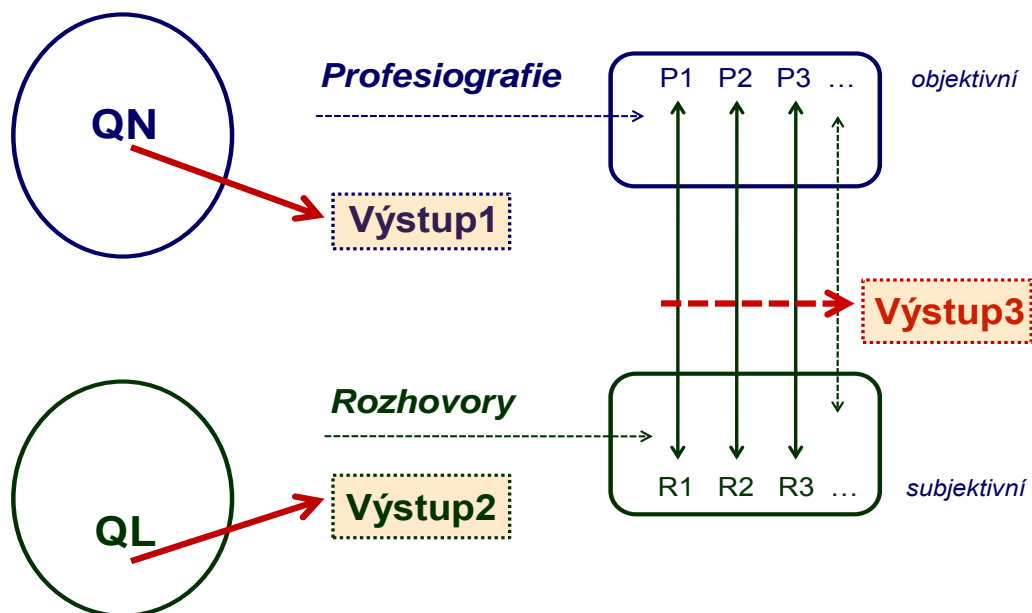
Také při prováděných rozhovorech se ukázalo, že realizace této metody implikuje řadu metodologických rizik. Některá byla obdobná již uvedeným při profesiografii a vyplývající z citlivosti tématu (ochota respondentů a bezprostřednost kontaktu), adresnosti, časových nároků či spornosti kategorizace, resp. kódování rozhovorů.⁵ Ukázalo se také, že je

³ Kategorie profesních aktivit: přímá výuka a s ní spojené aktivity; činnosti učitele s výukou související; porady, schůze; vzdělávací aktivity; mimoškolní aktivity; veřejná činnost učitele (související); ostatní.

⁴ Rozhovory byly vedeny ve čtyřech, relativně širokých a obsahově otevřených oblastech: motivy učitelské práce; podmínky práce učitele; vnímání dynamiky profese (změny práce učitele v posledním desetiletí); problémy a rizika profese a práce školy.

⁵ Kategorie při kódování textu rozhovoru: Učitelská profese (problémy, pozitiva, negativa, postavení učitele, prestiž, podpora veřejností, platy), učitel (motivace k profesi, profesní kariéra, míra pravomocí učitele, profesní činnosti, profesní zátěž, profesní deformace, další vzdělávání učitelů), škola (vedení školy, klima školy, „pověst“ školy, učitelský sbor, materiální podmínky), žáci (kvalita, počty, vztahy, sociální parametry), rodiče (podpora učitelů, negativní zásahy), změny.

výhodnější vést rozhovor s učitelem s delší praxí (hodnocení dynamiky) a s tím, který již výzkumníka znal z předchozích kontaktů (vzájemná důvěra). Jako zásadní pro efektivně provedená šetření kvalitativní povahy považujeme zejména zkušenosti výzkumníka.

Obrázek 1. Koncept následného využití kombinace dat

4 Diskuse

Výzkum podmínek práce učitele je spojen s výše uvedenými koncepčními i metodologickými problémy. Naše šetření se snaží rizika s tím spojená eliminovat smíšenou metodologií, a to kombinací dvou metod: profesiografickým šetřením a rozhovorem. Obr. 1 schematizuje koncept následného výzkumného využití dat. Jeho podstatou je výsledky obou primárních výstupů (výstup1: data kvantitativní a relativně objektivní povahy; výstup2: data kvalitativní a subjektivní povahy) adresně konfrontovat s individuálními nálezy respondentů ($P1 \leftrightarrow R1$, $P2 \leftrightarrow R2$... atd.) a vhodně je sumarizovat (výstup3). Předpokládáme, že tak bude možno přes malý rozsah a hlubší záběr šetření získat komplementární výsledky a relativně plastický obraz podmínek práce učitele, včetně jejich dynamiky.

5 Závěr

Šetření, v rámci Studentské grantové soutěže, se tematicky zabývalo podmínkami práce učitele. Smyslem bylo zapojit studenty do základů vědecké a výzkumné práce a nabídnout jim důkladnější průnik do problematiky vlastní budoucí profese. Popsali, analyzovali a zhodnotili jsme metodologické možnosti a rizika realizovaných metod profesiografie a rozhovoru, na která jsme v průběhu šetření naráželi. Nejednoduchost realizace výzkumu při aplikaci obou metod spočívá především v nárocích na čas a přípravu, ve vhodném výběru a v optimální interakci s respondenty. Za nezbytnou zejména u šetření kvalitativní povahy považujeme důkladnou metodologickou přípravu, výhodou jsou zkušenosti výzkumníka.

Literatura

- Blížkovský, B. et al. (2000). *Středoevropský učitel na prahu učící se společnosti 21. století*. Brno: Konvoj.
- Dvořák, D. et al. (2010). *Česká základní škola. Vícepřípadová studie*. Praha: Karolinum.
- Gavora, P. (2001a). Výskum životného príbehu: učiteľka Adamová. *Pedagogika*, 51(3), 352–368.
- Kurelová, M. (1997). Analýza profesionálních činností učitelů – příprava k mezinárodní komparaci. In *Výchova a vzdělávání v českých zemích na prahu třetího tisíciletí*. Plzeň: ČAPV a PdF ZČU v Plzni, 167–176.
- Landert Ch. (1999). *Die Arbeitszeit der Lehrpersonen in der Deutschschweiz*. Zürich, Verlag LCH.
- Paulík, K. (1999). *Psychologické aspekty pracovní spokojenosti učitelů*. Ostrava: FF OU.
- Průcha, J. (Ed.). (2009). *Pedagogická encyklopedie*. Praha: Portál.
- Průcha, J., Walterová, E., & Mareš, J. (2009). *Pedagogický slovník*. Praha: Portál.
- Skutil, M. et al. (2011). *Základy pedagogicko-psychologického výzkumu pro studenty učitelství*. Praha: Portál.
- Šimoník, O. (1994). *Začínající učitel*. Brno: Paido.
- Švaříček, R., & Šedřová, K. et al. (2007). *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*. Praha: Portál.
- Urbánek, P. (1999). Profesní časové zatížení učitelů ZŠ. *Pedagogika*, 49(3), 277–288.
- Zimová, L. (1997). Uplatňování absolventů PF UJEP v praxi. *Pedagogika*, 47(3), 269–276.

Kontakt

doc. PaedDr. Petr Urbánek, Dr.
Mgr. Jana Wernerová, Ph.D.
Technická univerzita v Liberci
Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická, Katedra pedagogiky a psychologie
Studentská 2, 461 17 Liberec
e-mail: petr.urbanek@tul.cz
jana.wernerova@tul.cz

Markéta Votočková
Rokytno 81, 512 45 Rokytnice nad Jizerou
e-mail: M.Votockova@seznam.cz

Bibliografické údaje

Urbánek, P., Votočková, M., & Wernerová, J. (2011). K metodologii zjišťování podmínek práce učitele. In T. Janík, P. Knecht, & S. Šebestová (Eds.), *Směšený design v pedagogickém výzkumu: Sborník příspěvků z 19. výroční konference České asociace pedagogického výzkumu* (s. 405–409). Brno: Masarykova univerzita.

Dostupné z: <http://www.ped.muni.cz/capv2011/sbornikprispevku/urbanekvotockovawernerova.pdf>

doi: 10.5817/PdF.P210-CAPV-2012-80